

Grażyna Filip

**KONOTACJE I SYMBOLIKA
PTAKÓW DRAPIEŻNYCH W KSIĘDZE CYTATÓW
Z POLSKIEJ LITERATURY PIĘKNEJ
OD XIV DO XX WIEKU**

Podstawę materiałową rozważań prowadzonych w tym artykule stanowi ułożona przez P. Hertza i W. Kopalińskiego *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*¹. Jest to interesujące źródło materiału przykładowego do badań językowych i stylistycznych zarówno z uwagi na istotną nierozdzielność literatury z życiem, którego normy, kanony i wartości niejednokrotnie współtworzyła, jak i ze względu na wybór cytowanych literatów i ich tekstów – zgodnie z zasadą popularności pisarza lub poety obecnie oraz w jego epoce². Celem prowadzonych przeze mnie obserwacji językowych jest analiza sposobów sygnalizowania konotacji i symboliki ptaków drapieżnych, a zarazem przypomnienie cytatów z polskiej klasyki literackiej. Można założyć, że pewna regulacja ich językowych wyznaczników motywowana jest przez założenia edytor-skie publikacji, fragmentaryczność zebranych tekstów, jak również przez adres czytelnicy – szeroki krąg odbiorców, których znaczna liczba nie sięgnie do źródeł przytoczeń. Przyjęta w antologii konwencja sprzyja zatem popularyzowaniu najbardziej charakterystycznych cech konotacyjnych nazw ptaków. Za bezpośredni przedmiot obserwacji obieram cytaty, w których występują nazwy najbardziej reprezentatywnych w Polsce ptaków drapieżnych: orła, jastrzębia i sokoła.

Terminem *konotacja* – oznaczającym zespół cech decydujących o tym, że dany przedmiot staje się desygnatem danej nazwy – obejmuję za L. Jordanską i I. Mielczukiem:

1. konotacje leksykalne, wchodzące w skład systemu derywacyjnego i frazeologicznego języka,

---

¹ P. Hertz, W. Kopaliński, *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*, Warszawa 1975.

² Por. tamże, s. 7.

2. konotacje encyklopedyczne, składające się na wspólną nadawcy i odbiorcy wiedzę o świecie, których znajomość umożliwia swobodne tworzenie metafor i porównań nieskodyfikowanych w języku³.

Zgodnie z definicją zamieszczoną w słowniku ogólnym języka polskiego desygnatem nazwy *ptak* jest ‘zwierzę kręgowce z gromady o tej samej nazwie’, a wśród kontekstów znaczeniowych tego rzeczownika wymienienia się: ptaki dziki, hodowane, drapieżne, śpiewające oraz ptaki łowcze, m.in. sokoły i jastrzębie – przyuczone do polowania na inne ptaki. Na leksemie *ptak* oparte są również związki frazeologiczne i przysłowia:

1. *niebieski ptak* – frazeologizm oznaczający człowieka lekkomyślnego, nieodpowiedzialnego, niemającego określonego zajęcia, żyjącego cudzym kosztem; próżniaka, darmożjada;
2. *ogłądać coś z lotu ptaka*, czyli z góry, tak jak się widzi z góry;
3. przysłowie: *zły to ptak, co własne gniazdo kala* (SJP 1988 II, s. 1073).

Przykładem satyrycznej polemiki z przytoczonym przysłowiem, czasami jeszcze współcześnie przypominanym (np. w debatach sejmowych) jest zamieszczony właśnie w antologii P. Hertza i W. Kopalińskiego fragment poezji C. Norwida:

*Czy ten ptak kala gniazdo, co je kala,
Czy ten, co mówić o tym nie pozwala?* (C. Norwid KC, s. 337)

Z kolei przymiotnik derywowany od rzeczownika *ptak*, *ptasi* ‘właściwy ptakowi, należący do ptaka, podobny do ptaka’ stał się podstawą dwóch odnotowanych w słowniku, a zatem funkcjonujących w polszczyźnie frazeologizmów: *brakuje komuś tylko ptasiego mleka* ‘ktoś żyje w dobrobycie, ma wszystko, czego zapragnie’ oraz *ptasi mózdzek* ‘umysł ciasny, ograniczony, płytki, pozbawiony szerokich horyzontów’ (SJP 1988 II, s. 1073).

Należy zauważyć, że przytoczone wyżej spetryfikowane konstrukcje, odnoszące się do nazwy ogólnej *ptak*, mają w większości wartościowanie negatywne. Jest to wyraz ogólnej tendencji antropocentrycznej w języku, postawy człowieka wobec świata oraz usytuowania człowieka w świecie, zgodnie z czym we frazeologii i metaforyce odzwierzęcej, poza nielicznymi przykładami o pozytywnym ładunku emocjonalnym, przeważa wartościowanie negatywne. R. Tokarski odnosi tę prawidłowość zarówno do nazwy rodzajowej zwierzę, jak i do poszczególnych nazw gatunkowych⁴. Należy jednak dodać, że tendencja ta wyka-

---

³ L. Jordanska, I. Mielczuk, *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii* [w:] *Konotacja*, red. J. Bartmiński, Lublin 1988, s. 9–34.

⁴ R. Tokarski, *Wartościowanie człowieka w metaforach językowych*, „Pamiętnik Literacki” 1991, R. LXXX, z. 1, s. 144–151. Antropocentryczna tendencja do negatywnego wartościowania świata zwierzęcego, metaforyka odzwierzęca oraz opozycja człowiek – zwierzę stanowi przedmiot wielu publikacji, spośród których wymienić można artykuły zebrane w tomie 15. serii „Język a Kultura”, *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2003.

zuje swoistą specjalizację waloryzowania, ponieważ wartościowanie negatywne i często obraźliwe dotyczy przede wszystkim zwierząt domowych, hodowlanych, natomiast zwierzęta dzikie, w tym ptaki drapieżne często mają konotacje pozytywne. Zwraca na to uwagę H. Satkiewicz⁵, która zróżnicowane w ten sposób wartościowanie ptaków przez człowieka uzależnia od rodzaju kontaktu łączącego ludzi z ptakami. Autorka pisze: „Ze zgromadzonego materiału wynika, że dla użytkownika polszczyzny «prawdziwy» ptak, to taki, który lata. Cecha ta zapewnia mu wolność i niezależność, a więc to, co dla człowieka stanowi jedną z największych wartości. [...] Kojarzenie z ptakiem pojęcia wolności wpływa w szczególności na stosunek człowieka do ptaków łowczych, tzn. tych spośród drapieżnych (jastrząb, krogulec, orzeł, sokół), które były układane do polowania na zwierzynę lub inne ptaki. Człowiek był tym, który ograniczał ich wolność i zmuszał je do działania na swoją korzyść, ale jednocześnie traktował jako partnerów w myślistwie”⁶.

W przeciwieństwie do definicji słownikowych *ptak* – również jako ogólna nazwa gromady zwierząt, bez przywoływania jej poszczególnych reprezentantów – ma bogatą i zróżnicowaną symbolikę, w której przeważają wartości pozytywne. Może on być bowiem symbolem: Boga, stwórcy, boskiego posłańca, twórcy, króla Słońca, bóstwa, wiatru, powietrza, chmury, pioruna, ognia, czasu, nieśmiertelności, ducha, duszy; ale także zasady żeńskiej płodności, miłości, troski rodzicielskiej, dziecka, jak również pędu, przyjemności, czystości, aspiracji, natchnienia, prorocstwa, szaleństwa, zdrady i piekła; wolności i pozorów⁷. Nie wszystkie z wymienionych symboli przypisywane są ptakom drapieżnym.

Największa spośród analizowanych w artykule liczba cytatów (31) dotyczy orła, co świadczy o jego bogatej symbolice, wartościowanej przede wszystkim pozytywnie, a w konsekwencji częstym w literaturze przywoływaniu konotacji leksykalnych i encyklopedycznych tego ptaka.

W języku polskim nazwa *orzeł* oznacza dużego ptaka drapieżnego, charakteryzującego się masywną budową ciała, zakrzywionym, silnym dziobem, ostrymi szponami i opierzonymi nogami, zamieszkującego tereny skaliste i leśne. W znaczeniu przenośnym nazywa się orłem człowieka bystrego, zdolnego, szczególnie się czymś wyróżniającego, metaforyzacji uległy także niektóre atrybuty wyglądu orła, funkcjonujące jako książkowe wyrażenia *orli nos*, *orle oczy* (USJP II, s. 1298). W słowniku odnotowane zostały pod tym hasłem również frazeologizmy potoczne: *wywinąć orła* (przewrócić się; umrzeć), *orzeł czy resz-*

---

⁵ Zbieżne obserwacje poczyniłam, analizując przykłady animalizacji jako mechanizmu gier językowych w satyrze (G. Filip, *Gry językowe Jana Lama*, Rzeszów 2003, s. 5–72).

⁶ H. Satkiewicz, *Świat ptaków w polskiej tradycji językowej*, „Prace Filologiczne” 2001, t. XLVI, s. 536.

⁷ W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 2007, s. 343.

ka (losowanie polegające na podrzucaniu monety i zgadywaniu, czy upadnie ona orłem, tj. herbem, czy reszką, tj. napisem do góry). Z symbolem orła na monecie wiążą się także nieskodyfikowane w słowniku współczesnej polszczyzny, recesywne związki, w których utrwalona została moc pieniądza: *złoty orzeł wszędy doleci* oraz *orłem łowić*, czyli przekupywać pieniędzmi⁸. Leksykon przypomina natomiast przysłowie *nie polezie orzeł w gówna* o znaczeniu ‘człowiek uczciwy, szlachetny nie posunie się do czynu niegodnego, do jakiejś podłości’ (USJP II, s. 1303). W analizowanej antologii przysłowie to cytowane jest w szerszym kontekście doprecyzowującym znaczenie całej frazy, autorstwa S. Wyspiańskiego:

Ptak ptakowi nie jednaki,
Człek człękowi nie dorówna,
Dusa dusy zajrzy w oczy,
Nie polezie orzeł w gówna. (S. Wyspiański KC, s. 562)

W księdze cytatów z polskiej literatury pięknej symbolika orła jest często konkretyzowana w odniesieniu do podstawowych, wymienionych za W. Kopalińskim, konotacji tego zwierzęcia. Jest więc orzeł przede wszystkim symbolem narodowym Polski. Przyjęty nie tylko w Polsce zwyczaj używania wyobrażeń ptaków w emblematkach państw lub organizacji można zdaniem H. Satkiewicza wiązać z konotowaną przez dzikie ptaki wolnością⁹. Według W. Kopalińskiego brak jest konkretnych wiadomości na temat początków godła naszego kraju – orła białego, prawdopodobnie powstałego w XII–XIII wieku¹⁰. Antologia obejmuje cytaty z literatury pięknej od XIV do XX wieku, a zatem z epok, w których literatura często była zaangażowana w historię kraju, będąc zwierciadłem wydarzeń dziejowych lub podnosząc morale narodu. Taki wydzźwięk mają przytoczone niżej cytaty, począwszy od *Katechizmu polskiego dziecka* W. Bełzy, poprzez cytaty z W. Wolskiego, K. Sienkiewicza (z tekstu pieśni patriotycznej), B. Czerwieńskiego, W.L. Anczyca, A. Chodźki, H. Klimaszewskiego, A. Oppmana, W. Pola, M. Konopnickiej, J. Słowackiego, Z. Krasińskiego po satyryczno-gorzkie konotacje przywołane przez A. Fredrę:

– Kto ty jesteś – Polak mały.
– Jaki znak twój? – *Orzeł biały.* (W. Bełza KC, s. 27)
Bóg się na dobre zlitował wreście.
Jęli się zuchy do wielkich czynów: –
Biały nasz Orzeł na Starym Mieście
Ożył w procesji Paulinów. (W. Wolski KC, s. 557)
Leć nasz orle, w górnym pędzie,
Sławie, Polsce, światu służ!
Kto przeżyje, wolnym będzie,
Kto umiera, wolnym już. (K. Sienkiewicz KC, s. 444)

⁸ Por. tamże, s. 287.

⁹ H. Satkiewicz, dz. cyt., s. 537.

¹⁰ W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 287.

Że ptak nasz święty, że nasz orzeł biały

Nie do służalstwa stworzony – lecz chwały. (B. Czerwieński KC, s. 67)

Symbolika orła obejmuje swym zakresem również orła na sztandarach. Symbol ptaka przywoływany jest wówczas jako przeniesienie metonimiczne *polskich sztandarów ptak, orzeł bielą piór osłaniający lud*. Oto odpowiednie cytaty z antologii P. Hertzka i W. Kopalińskiego:

Polskich sztandarów ptak,

Wieczystej chwały znak,

W błękitny wionął szlak,

Dumnie jak wprzód!

Błysnęła zorza z chmur,

Znalazła w sercach wtór,

A orzeł bielą piór

Ośłonił lud! (A. Oppman KC, s. 382)

Hej, bracia, wraz! Nad nami orzeł biały,

A przeciw nam śmiertelny stoi wróg,

Wnet z naszych strzelb piorunne zagrzmia strzały,

Niech lotem kul kieruje Zbawca-Bóg. (W. L. Anczyc KC, s. 10)

Choć nas nie było, przecieśmy bywali,

Ponadgrobowo – choć w grobie złożeni –

Na bojuwisku każdego przestrzeni,

Z orłem ze srebra i szablą ze stali. (Z. Krasieński KC, s. 201)

Przypomnieniem unii polsko-litewskiej są cytaty nawiązujące do wspólnego herbu polsko-litewskiego ustanowionego przez Jagiełłę, złożonego z Orła i Pogoni. Herb Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiał w czerwonym polu rycerza na koniu w pełnym biegu, w hełmie, z mieczem wzniesionym w prawej ręce, a w lewej dzierżącego tarczę z podwójnym złotym krzyżem¹¹. Ilustracją są kolejne cytaty:

Dalej, bracia, krokiem śmiałym,

Łączmy Pogoń z Orłem białym,

A przed niemi z polskiej ziemi

Pierzchnie podły ród. (H. Klimaszewski KC, s. 134)

Nad moją młodą, dziecięcą skronią

Latały echa rycerskich lat,

Wiał na chorągwi Orzeł z Pogonią

Od pół Grochowa, gdzie stał mój dziad. (A. Oppman KC, s. 377)

Obok Orła znak Pogoni,

Poszli nasi w bój bez broni.

Hu! ha!

Krew gra!

Duch gra!

Hu! ha!

Matko Polsko, żyj!

---

¹¹ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991, s. 897.

Jezu, Maria, bij! (W. Pol KC, s. 398)
Kosa z piką na krzyż w snopie
Z Orłem i Pogonią
Dookoła napis cudny:
„Żywią nas i bronią!” (M. Konopnicka KC, s. 175)

W kolejnych cytatach oprócz symboliki narodowej przywołane zostały również inne orle konotacje:

1. król ptaków, heroizm, nieustrasżoność i zwycięstwo, ale także padlinożerstwo i żarłoczność:

Jestem orzeł Polaków
Spieszę do ziomków-ptaków
Z dobra wieścią, bo z naszych wygrana.
Żarłem mózgi, wnętrzości,
Dziób wytarłem o kości,
Pierś i szpony niech we krwi zostaną. (A. Chodźko KC, s. 62)

Następne przykłady przywołują następującą symbolikę:

2. wolność, wiatr, szybki i wysoki lot:

Mowo polska! *Orlico swobodna,*
Tyś wicher wzlotów, tyś krwawych miecz starć!
(...) Tyś szept matki nad dziecka złym snem!
Mowo polska! Ojczyżno i Domie,
I czym jesteś?
„Jam sercem jest twem!...” (A. Oppman KC, s. 383)

3. słońce i wojna – orzeł jest identyfikowany ze Słońcem jako ptak żyjący w słonecznym blasku, a według Arystotelesa patrzący w słońce bez szkody dla oczu:

A jeśli krzyż mi wyszyć chcesz koniecznie,
Wyszyże orła na odwrotnej stronie –
Orła, co biały, a ku słońcu wiecznie
Patrzy i trzyma miecz ostrzony w szponie. (M. Romanowski KC, s. 421)

We fragmencie *Cudzoziemszczyżny* A. Fredro za pomocą deminutywizacji rzeczownika *orzeł* wyraża upadek znaczenia kraju, którego godłem jest orzeł – niegdysiejszy symbol z jednej strony walki, z drugiej opieki:

I orzeł dobry, dobry; może jeszcze biały!
O, był to kiedyś orłem ten orzelek mały!
Niejednego on bratka w pokrzywy zagonił,
Darł szponem, lecz też często i skrzydłem osłonił. (A. Fredro KC, s. 77)

W antologii zamieszczony został również fragment *Hymnu* [Bogurodzico, Dziewico!] J. Słowackiego z przywołanym symbolem orła dwugłowego. Jest to nawiązujący do głowy Janusa symbol siły stwórczej i wszechwiedzy. Tak wyobrażony orzeł patrzył równocześnie w przeszłość i przyszłość oraz łączył władzę duchową z doczesną, będąc m.in. godłem Bizancjum, Austro-Węgier oraz car-

skiej Rosji¹². Symbolika tego ostatniego godła i konsekwencje jego władzy nad Polską przywołane zostały w cytacie ze Słowackiego:

*Noc była... Orzeł dwugłowy
Drzemał na szczycie gmachu
I w szponach niósł okowy.* (J. Słowacki KC, s. 449)

Następna grupa cytatów stanowi konkretyzację symboliki orła niezwiązanej z emblematami narodowymi:

1. Wznoszenie się, wysoki lot:

*Gdzie bystrym tylko orzeł polotem
Pierzchliwe pogania ptaki,
A gniewny Jowisz ognistym grotem
Powietrzne przesywa szlaki,
Niezwykłych ludzi zuchwała para,
Zwalczywszy natury prawa,
Wznawia tor klęska sławny Ikara
I na podniebiu już stawa.* (S. Trembecki KC, s. 531)
*Natchnienie nie jest orłem, który z niebios spada;
Nie piorunem, co z góry świetli noce ciemne
Ono w piersi się rodzi, jak ognie podziemne –
Stamtąd błyska i stamtąd myślą, piórem włada!* (J. Żułowski KC, s. 617)

2. Człowiek odważny, zuchwały, heroiczny:

*Patrz, patrz, przyszłe wypadki i następne lata,
Jak drobne ptaki, gdy orła postrzegą,
Mnie, orła na niebie!
Patrz, jak do ziemi przypadają, biegą,
Jak się stado w piasek grzebie –
Za nimi, hej za nimi oczy me sokole,
Oczy błyskawice,
Za nimi szpony moje! – dostrzegę je, schwycę.* (A. Mickiewicz KC, s. 274)

3. Symbolika przeciwieństw ptaka, ptak i żółw – kontrast szybkości z powolnością – oraz błyskawicy i pioruna¹³:

*Orzeł? – nie jest pół-żółwiem, pół-gromem.
Słońce? – nie jest pół-dniem, a pół-nocą.
Spokój? –nie jest pół-trumną, pół-domem.
Łzy? – nie deszcz są, choć jak deszcz wilgocą.* (C.K. Norwid KC, s. 344)
*...sławo, stary orle wypchany w piekle, zdjęty
Z palu, kędy cię strzelec zawiesił w jesieni.* (Z. Krasiński KC, s. 198)

W nawiązaniu do ostatniego cytatu – w którym orzeł jest wartościowany negatywnie – przytaczam współczesne przykłady jego kontrowersyjnej waloryzacji. Podaje je J. Zimnowoda, analizująca opozycję homo – animal w ekspre-

¹² Tamże, s. 803.

¹³ W. Kopalński, *Słownik symboli...*, s. 345.

sywizmach językowych, w tym z gwary przestępczej: *ptak* ‘ogólnie o przestępcy’, *orzeł* ‘doświadczony złodziej’¹⁴. Pierwszy przykład jest derywatem od frazeologizmu *niebieski ptak*, natomiast przykład drugi nawiązuje do utartego związku *być orłem*, czyli szczególnie się czymś wyróżniać w jakiejś dziedzinie, a więc także w przestępczej, stąd kontrowersyjny wydźwięk.

We fragmencie z poezji K. Tetmajera o orle morskim przywołane zostały w sposób ironiczny konotacje wolności, siły i szybkiego lotu przypisywane temu ptakowi, natomiast np. w tradycji żydowskiej ten sam ptak jako zwierzę nieczyste konotuje negatywnie, także w kulturze chrześcijańskiej żarłoczność orła jest wartościowana ujemnie¹⁵:

Śni mu się jego straszna moc i lot zuchwały,
Śnią mu się łowy, walki, burze, oceany...
Cóż ci się tu śni, *orle*, w twej klatce drucianej?
I tu ci dano kawał bazaltowej skały! (K. Tetmajer KC, s. 523)

W cytacie z W. Pola znaleźć można odwołanie do orła jako symbolu młodości, odrodzenia i odmłodzenia. W. Kopaliński pisze, że „według mniemania zaczerpniętego z legendy o Feniksie, orzeł co 10 lat zanurza się w płomienie, a później w fale morskie, i pierząc się, odzyskuje młodość”¹⁶. Według J. Szarlej motyw ten częsty jest w tekstach biblijnych, w których orzeł sytuowany jest ponad człowiekiem i ponad światem¹⁷:

Wyleć, wyleć, *orle młody!*
Ponad ziemię, ponad grody
Z myślą, pieśnią wyleć społem!
Potocz młodą duszę kołem!
Wyleć śmiało i wysoko
I odetchnij w świat szeroko! (W. Pol KC, s. 395)

Orzeł w starożytności reprezentował całą rodzinę sokołów, dlatego jego symbolika jest często zbieżna z cechami innych gatunków, w tym sokoła i jastrzębia¹⁸, co ilustruje przykład z poezji M. Gosławskiego:

---

¹⁴ J. Zimnowoda, *Opozycja homo – animal w metaforyce w ekspresywnych zwrotach językowych* [w:] „Język a Kultura” t. 15, *Opozycja homo – animal w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2003, s. 108.

¹⁵ W *Słowniku symboli* W. Kopalińskiego podany jest fragment z Leviticus: „Z ptactwa te są, których jeść nie macie: orła i gryfa, i orła morskiego, i kani, i sępa” i innych fruujących drapieżników rzucających się na żer. Z kolei w księdze Hioba można przeczytać: „orzeł jest wszędzie tam, gdzie są trupy, jego piskłeta chciwie piją krew”, a w Ewangelii wg Mateusza: „Tam się orłowie zlatują, gdzie ścierw czują” (W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 284).

¹⁶ Tamże, s. 285.

¹⁷ J. Szarlej, *Biblijne epifanie zwierzęce na tle opozycji homo – animal* [w:] „Język a Kultura” t. 15, *Opozycja homo – animal...*, s. 42.

¹⁸ Por. W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 284.

*Gdyby orłem być!
Lot sokoła mieć!
Lotem orlim lub sokolim
Unosić się nad Podolem,
Tamtym życiem żyć.* (M. Gosławski KC, s. 106)

Kolejnym reprezentantem ptaków drapieżnych w *Księdze cytatów* jest *sokół* (Falco). Nazwa ta jest desygnatem ptaka drapieżnego, o wyglądzie definiowanym podobnie jak w przypadku orła ‘mocnej budowie ciała, z hakowatym dziobem i ostrymi szponami’. W przeciwieństwie jednak do króla ptaków (odpowiednika lwa wśród czworonogów) sokół używany bywa w Polsce (zwłaszcza dawniej) na polowaniach jako ptak łowny. Odnotowane pod tym hasłem w słowniku języka polskiego dwa frazeologizmy opatrzone są kwalifikatorem „książkowe” i nawiązują do jednego z podstawowych atrybutów ptaków łowczych, do wzroku: *sokole oko*, *sokoli wzrok* (USJP III, s. 1296). Sokół obok orła i feniksa zaliczany był do zwierząt światła¹⁹.

Motyw sokoła funkcjonuje w twórczości pogranicza polsko-ukraińskiego, czego przykładem jest śpiewana do czasów współczesnych dumka, także *Dumka na dwa serca*, przewodni motyw muzyczny z ekranizacji Sienkiewiczowskiego *Ogniem i mieczem*. W księdze cytatów zamieszczony jest fragment właśnie z trylogii, w którym przywołane zostały podstawowe atrybuty sokoła: światło, bystrość wzroku, pewność siebie, szybkość i wzniosłość:

*Sokole jasnyj, brate mij ridnyj,
Ty wysoko litajesz,
Ty szeroko widzisz.* (H. Sienkiewicz KC, s. 432)

We fragmencie z E. Wasilewskiego sokół symbolizuje także wzniosłość, dążenie ku niebu, ale w znaczeniu intelektualnym i etycznym²⁰. Wzlatywanie, wznoszenie się ku górze wartościowane jest dodatnio zgodnie z kognitywną metaforą orientacyjną GÓRA–DÓŁ, z GÓRĄ jako biegunem dodatnim. Jak zauważa A. Libura, ptaki wzlatują na skrzydłach ku górze, stąd właściwa im sfera pozytywnych konotacji²¹. Oto cytat z analizowanego wyboru:

Zapomniane skrzypki moje, zagrajcie od ucha!
Lasy, wzgórza i doliny, zapalcie w nich ducha;
Ducha w nich zapalcie, niechaj brzmia naokół,
A ty myśli moja, *podlatuj jak sokół!* (E. Wasilewski KC, s. 546)

---

¹⁹ J. Szarlej, dz. cyt., s. 42.

²⁰ Ten sam cytat zamieszczony jest w: W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 397.

²¹ A. Libura, *Wartościowanie związane z wybranymi przedpojęciowymi schematami wyobrażeniowymi na przykładzie nazw części ciała ludzi zwierząt* [w:] „Język a Kultura” t. 15, *Opozycja homo – animal...*, s. 123.

Z kolei w cytowanym w antologii *Marszu Sokołów* J. Lama nazwa drapieźnika ewokuje skojarzenia z człowiekiem zuchwałym, młodym i patriotycznym, utrwalone w nazwie polskiej organizacji gimnastycznej i politycznej, założonej we Lwowie w 1867 r. na wzór czeskiej z 1862²²:

Ospały i gnuśny, zgrzybiały ten świat,
Na nowe on życia koleje
Z wygodnej pościeli nie zrywa się rad
I duch, i ciało w nim mdleje.
Hej bracia Sokoły – dodajmy mu sił,
By ruchu zapragnął – by powstał i żył! (J. Lam KC, s. 208)

Sokół lub jego hipokorystyczna forma *sokolik* może być również metaforyczną nazwą młodzieńca lub ukochanego, jak we fragmentach z poezji W. Wolskiego, w których oprócz symbolu kochanka przywołana jest także sokoła symbolika jasności i Słońca. Należy przy tym zauważyć, że wbrew ogólnej antropocentrycznej tendencji wartościowania świata zwierzęcego jako gorszego i zajmującego w przyrodzie pozycję niższą niż człowiek²³, jest to przykład pozytywnej waloryzacji. Odstępstwo właściwe wszystkim dzikim zwierzętom, a ptakom (unoszącym się w górę/ ku niebu) dodatkowo zgodnie z wartościowaniem dodatnim wspomnianej metafory orientacyjnej. Oto fragment:

Zabrał mi wszystko *Jaśko, mój sokół*,
Zabrał mnie całą niebogę.
A ja go szukam, szukam naokół,
A ja go znaleźć nie mogę.
Gdzieżeś, ach, gdzieżeś, *o mój sokole*,
Gdzie moje słońko na jasnym niebie?
Jak kłos rzucony na puste pole,
Tak zwiędnę, umrę bez ciebie. (W. Wolski KC, s. 555)
On pożegna mnie, sokolik.
Znów powróci w górny kraj,
Dniem i nocą mnie tęsknota,
Gdy go będę wyglądała;
Lecz gdy wróci, wróci raj. (W. Wolski KC, s. 555)

Ostatnią z analizowanych tu nazw drapieźników jest *jastrząb* (Accipiter), ptak należący do tej samej rodziny, co omawiane wcześniej. Analogicznie opisywany w definicji słownikowej ‘szarobrunatny, o bystrym wzroku, mocnym hakowatym dziobie i szponach’. Frazeologizmy odnotowane pod tym hasłem są

---

²² Kolejny cytat wspólny dla dwu publikacji, *Księgi cytatów i Słownika symboli...*, s. 398. Autorem obu prac jest W. Kopaliński (pierwszej współautorem).

²³ Mechanizmy stereotypizacji w języku omówione zostały m.in. w publikacjach J. Bartmińskiego, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin 2007 oraz J. Bartmińskiego i J. Panasiuka, *Stereotypy językowe* [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wrocław 1993, s. 363–387.

zbieżne z sokolimi: *jastrzębi wzrok, jastrzębie oczy, spojrzenie*. Odmienne od poprzednich jest natomiast zapisane w słowniku przeniesienie metaforyczne, ponieważ *jastrząb* jako animalizacja człowieka jest waloryzowany negatywnie i oznacza ‘wojowniczego, agresywnego polityka’ (USJP I, s. 1274) w przeciwieństwie do gołębia, emblematu pokoju. W porównaniu z orłem i sokołem symbolika jastrzębia w większym stopniu konotuje negatywnie – poza asocjacji z szybkością, wiatrem, zwycięstwem, majestatem, wspaniałością i szlachectwem – może być również symbolem: dzikości, chciwości, srogości, okrucieństwa, zawiści, podstępności i zniszczenia²⁴. Przykładem ilustrującym pejoratywne atrybuty jastrzębia jest cytat z *Pana Tadeusza*, w którym drapieżnik niespodziewanie i gwałtownie napada ofiarę. Błyskawiczny atak jako zakończenie jastrzębiego lotu to symbol śmierci:

*Zaś jastrząb, pod jasnymi wiszący błękity,
Trzepie skrzydłem jak motyl na szpilce przybity,
Aż ujrawszy wśród łąki ptaka lub zająca,
Runie nań z góry jako gwiazda spadająca.* (A. Mickiewicz KC, s. 283)

Pejoratywne wartościowanie jastrzębia zostało utrwalone w wyobrażeniach ludowych, według których jest on najszybszy w locie i lata wyłącznie w linii prostej. Poszczególne etapy lotu – wzbijanie się do słońca, krążenie nad miejscem polowania i niespodziewany atak – konotują różne symbole. Jastrząb wzbijający się w górę może być symbolem duszy dążącej ku niebu, szlachectwa i prawa do terenów łowieckich. W cytacie z poezji B. Leśmiana również został przywołany symbol jastrzębiego lotu, lecz bez sygnalizowania jego etapu:

*Jastrzębi śledząc lot,
Jezioro ciszę wdycha.
Zwiesza się poza płot
Spylona rozwalicha.
[...]
Trzeba mi grodzić sad,
Trzeba mi zboże młócić!
Przyszedłem na ten świat –
I nie chcę go porzucić!* (B. Leśmian KC, s. 228)

W analizowanej, z uwagi na symbolikę i konotacje wybranych nazw ptaków drapieżnych, antologii P. Hertza i W. Kopalińskiego przeważają cytaty przywołujące atrybuty orła (31 fragmentów), podczas gdy jastrząb ma zaledwie dwie cytacje. Zarówno orzeł, jak i sokół to ptaki waloryzowane przede wszystkim dodatnio. Konkretyzowana we fragmentach poezji różnych autorów, reprezentujących różne epoki literackie, symbolika orła odwołuje się głównie do narodowych emblematów godła Polski, orła na sztandarach, a także do majestatu króla

---

²⁴ Por. W. Kopaliński, *Słownik symboli...*, s. 117.

ptaków. Rzadko następują odwołania do drapieżności orła. Nacechowanie pozytywne wykazują również konotacje sokoła, który w analizowanych cytatach symbolizuje zarówno wzniosłość i patriotyzm, jak i ukochanego mężczyznę. Natomiast jastrząb ma konotacje zdecydowanie negatywne, odwołujące się głównie do jego drapieżności i okrucieństwa.

Rozwiązanie skrótów

- KC – P. Hertz, W. Kopaliński, *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku*, Warszawa 1975.
SJP – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. II L–P, Warszawa 1988.
USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego PWN*, t. I–IV (A–J, K–Ó, P–Ś, T–Ż), red. S. Dubisz, Warszawa 2008.

Grażyna Filip: CONNOTATIONS AND SYMBOLISM OF RAPTORS IN BOOK OF QUOTATIONS FROM POLISH BELLES-LETRES FROM XIV TO XX CENTURY

The purpose of undertaken language observations is the analysis of the methods of signaling connotations and raptors symbolism and also to remind quotes from polish literary classics. Convention adopted in examined anthology (gathered texts fragmentation, wide public, which significant number won't refer to the sources of quotations) favors the popularization of most characteristic connotation features of birds names. To this analysis have been chosen quotes, in which occur names of the most representative in Poland raptors: eagle, hawk and falcon.